

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Olsztyn

ZAPISKI W KSIĘGACH DRUKOWANYCH CYRYLICĄ W OFICYNACH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI-XVIII WIEKU

Książka żyje, kiedy ma swojego czytelnika. W wiekach dawnych, według opinii badaczy, stosunek czytelnika do książki był „bardziej uczuciowy, bezpośredni, a równocześnie intymny” [Sipayłło 1975: 20]. Stąd tyle jego śladów na jej kartach w postaci uwag marginalnych, korektury, pytań, wykrzykników, podkreśleń, przekreśleń, zamazywań, zdobień. Wszystkie one, wraz ze znakami własnościowymi, a więc ekslibrisami, supereklibrisami, pieczęciami, nalepkami grzbietowymi, sygnaturami i zapisami rękopiśmiennymi, nadają egzemplarzowi cechy indywidualne, wyróżniają go spośród innych egzemplarzy wydania, dokumentują drogi książki, jej przynależność, zasięg i tempo rozprzestrzeniania, reakcję czytelników [Bieńkowska 2000: 60]. Mówią nam również w jakimś stopniu o alfabetyzacji społeczeństwa. Dokąd i do kogo docierały książki tłoczone czcionką cyrylicą z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego, określane często jako „litowskiej pieczęci”? Jakiego rodzaju zapiski spotykamy w starych drukach cyrylickich? W jakim alfabecie i języku utrwalali swoje myśli czytelnicy?

Spróbuję odpowiedzieć na te pytania, analizując własne badania [Jaroszewicz-Pieresławcew 1995; Ярошевич-Переславцев 1998; Ярошевич-Переславцев, Морозова 1998; Ярошевич-Переславцев 2002; Jaroszewicz-Pieresławcew 2004; Jaroszewicz-Pieresławcew 2005; Ярошевич-Переславцев 2005, Jaroszewicz-Pieresławcew 2012], a także informacje zawarte w katalogach druków cyrylickich [Лукьяненко 1973; Голенченко 1986; Лукьяненко 1993; Афанасьева 1993; Cubrzyńska-Leonarczyk 1996; Pozdeeva 1996; Cleminson 2000; Поздеева, Ерофеева, Шитова 2000; Гусева 2003; Поздеева 2003; Поздеева 2004; Żurawińska, Jaroszewicz-Pieresławcew 2004] i opracowaniach dotyczących poszczególnych oficyn drukarskich oraz sprawozdań z ekspedycji organizowanych od połowy lat 60. XX wieku przez zespoły uczonych i studentów kierowanych przez profesora Nikołaja Pokrowskiego z Sybirskiego Oddziału Akademii Nauk SSSR, Irinę Pozdiejewą z Uniwersytetu Moskiewskiego, Irinę Poczinską z Uniwersytetu Uralskiego i innych na obszarze byłego Związku Radzieckiego [Лабынцев 1978; Ойтози 1984;

Немировский 1990; Агеева, Смилянская 1993; Починская 1994; Киреева 2000; Гулина 2003; Перелевская 2003; Поздеева 2003; Воробьева 2003]. Uwzględnione je, ponieważ księgi, zanim opuściły granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, często były już własnością jego obywateli. Na przykład *Ewangelie uczytelnoje* z 1569 roku z drukarni w Zabłudowie, znajdujące się w zbiorach Państwowej Biblioteki Rosji w Moskwie, należało do żony hetmana Grzegorza Chodkiewicza, księżnej Katarzyny Wiszniowieckiej, o czym świadczą zapisy z lat 1575–1578: jej ręką „+ Изволением Отца и споспешением Сына и совершеном Светого Духа в лето Божьего нарожения тисеча пятьсотого и семьдесят пятого году, месяца декавра 11 день, иньдикта 3. На память преподобнаго отца нашего Данила Стольпника дала сию книгу глаголемую Евангелие повчительное раба Божья Григорьева Ходьковичова, пани виленская, гетьманова навышышая Великого князства Литовьского, старостина городеньская и могилевская, княжна Катерина Ивановна Вишьневецкая по небожчыку славной памяти его милости”, (dalej inną ręką) „пану мальжоньку своем пану виленскомь, гетьману навышышомь Великого князства Литовьского, старосте гроденьском и могилевском, его милости пану Григорию Александровичу Ходкевича, и по небожчыку сыну своем, его милости пану Андрею Ходкевича, подстолям Великого князства Литовьского и по другом сыну своем небожчыку пану Александру Ходкевича, старосте городенском и могилевском во храм Благовещения Пресвятыя Богородици в имену нашем Супрасльском на монастырь. И хто бы сию книгу... дерзнул получитьи и паки не привратити, да будет на нем клятва первого Вселенскаго иже во Никеи Собора на еретики положеная. Аминь. При той же книзе и Апостол и Псалтыр с тою ж подписью даю” [Щавинская 1998: 40; Łabyncew, Szczawińska 1995: 50]; *Triod postny* z około 1609 roku z oficyny Leona Mamonicza w Wilnie, należący do żołnierza Księstwa Litewskiego¹, trafił do obwodu wołogodzkiego w Rosji. Dymitra Rostwoskiego *Žitija swiatyich* wytłoczone w drukarni brackiej w Mohylewie przez Maksyma Woszczankę w 1702 roku, własność nastawnika gminy staroobrzędowej w Wojnowie (Łotwa)², obecnie znajdują się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu³. Widnieje w nich zapis następującej treści: „Сия книга наставника Вайновской Старообряд. Общины Василя Андреевича Добрецова дер. Вайнова 17 ноября 1950 г.” i kolejny: „Сия книга подленник с коей печатались в Москве четьи минеи при Преображенском богоделенном доме, в типографии Г. К. Горбунова” [Вознесенский, Мангилев, Починская 1996: 27, 39, 47] oraz pieczęć o treści: „Macitsis. Vainoras Vecticibn ieku draudres”. W jednym

¹ Zapis z 1653 roku na kartach 22–27 księgi brzmi: „Книга глаголемая Триодь пана Панкрата священника Струзького, куплена в его милости пана Поентовьского жолнера князства Литожского за готовую суму копь три личьбы литовской”, por. [Вздорнов, Шаромазов 2003: 25, nr 16].

² Udało mi się ustalić, o które Wojnowo chodzi, na podstawie dokumentu *Список старообрядческих общин Латвии (Фамилии наставников и председателей советов, количество членов общины)* [Иванов 2002: 386]. W. С. Добрецев figuruje jako „председатель советов”, a nie наставник, jak sam siebie nazywa w zapisie proweniencyjnym.

³ Sygn. XXVII.4.9.

z sześciu egzemplarzy *Slużebnika* (Wilno–Supraśl 1692–1695), znajdującym się w tejże bibliotece, istnieje między innymi zapis następującej treści: „Во имя отца и сына и св. Духа Аминь. Сию книгу глаголемую Служебник и со иными благопотребными отправами купила раба божия Евдокия за золотых одинадцать доброй монеты на польския рахуючи золотых двадцать и два за свою суму власную и за свое здравие и напаче душевное спасение такожде и сынов своих [zapis wytarty] кторая по моей голове могут сядо ней призна [zapis wytarty] и о ней старания найпилнейше мети которую книгу отдаю [zapis wytarty] на вечние часы и аби еи немогл нехто отдалити [zapis wytarty] от крвних моих жадних под клятвою [...] року 1730 месяца июня дня 29”⁴. W zbiorach Biblioteki Naukowej Uniwersytetu Moskiewskiego przechowywany jest egzemplarz książki *Dioptra, albo zercalo* z drukarni bractwa prawosławnego w Jewiu z 1612 roku, wcześniej należący do Biblioteki Publicznej w Wilnie⁵. Na karcie tytułowej takim samym charakterem pisma, jakim uzupełniono tekst, zapisano: „Азь есимъ Альфа и ГѸмега. Азь іерей Іаковъ ... [słowo nieodczytane] року 1760 (?)...” Na marginesach kart 20v–21 kursywa: „Року Панского 1658. Mesconca maia 2 dnia”. Poza tym zapiski marginalne, w tym synobrem, ze wskazaniem odpowiednich partii materiału, np. k. 13: „[O] роздорѣ”, typu „зри”, np. na k. 83v: „се зри разсуди”, o charakterze liturgicznym, a na karcie 182 profesjonalnym skoropisem XVII-wiecznym tekst modlitwy: „Б(о)же ГѸмче небесны[и] С(ы)не и Д(у)хе прес(вя)тыи”. W wytoczonej w Jewiu w drukarni brackiej *Gramatyce słowiańskiej* Melecjusza Smotryckiego, w której na marginesach wielu kart zapisano tłumaczenie słów cerkiewnosłowiańskich na łacińskie, występują także fragmenty tekstów XVII-wiecznym półustawem, np. na karcie nieliczbowanej 251: „...Моя жизнь моя надежда І(сус)ъ Хр(исто)сь... Живота моего едина надежда І(сус)ъ Хр(исто)сь” [Поздеева, Ерофеева, Шитова 2000: 116–117].

Podobnie było z wieloma drukami cyryliczkimi, wydawanymi od około 1522 do 1800 roku w 19 warsztatach typograficznych w 11 miejscowościach Wielkiego Księstwa Litewskiego [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 246–247], które przechowywane są do dzisiaj w ponad 30 krajach na kilku kontynentach. Najwięcej, co zrozumiałe, zgromadzono ich w bibliotekach Rosji, w Moskwie, Sankt Petersburgu, Nowosybirsku, Pietrozawodsku, Jarosławiu, Rostowie, Archangielsku. Wiele znajduje się w zasobach bibliotek na Białorusi, Litwie, Łotwie, Ukrainie, w Mołdawii i innych państwach powstałych po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Przetrwały mimo wojen, pożarów, konfiskat w latach 1920–1930, celowych, ale i chaotycznych przemieszczeń. Mają je w swoich zbiorach: Bułgaria, Rumunia, Węgry, Czechy, Niemcy, Serbia, Chorwacja, Słowenia, Grecja, Watykan. Dotarły też, często jako edycje bibliofilskie, na kontynent amerykański, m.in. do: Harvard University Library i New York Public Library; na Wyspy Brytyjskie, do Cambridge: Trinity College, University Library i kolekcji prywatnych; Londynu: British Library, Francisk Skoryna Belarusian Library, Lambeth Palace Library, Middle Temple; Oxfordu: Bodleian

⁴ Sygn. V.4.3.

⁵ Na karcie ochronnej „№r 1”, a na jej stronie verso: „В Виленскую публ[ичную] библиотеку отъ Я. Головацкаго 1871”, por. [Поздеева, Ерофеева, Шитова 2000, no 103, инв. 398914: 105].

Library, Corpus Christi College, Oriel College i St. John's College; Dublin: Archbishop Marsh's Library i Lincoln Cathedral⁶. Trafiły do Szwecji do Bibliothèque de L'université royale D'Upssala i do Danii – Det Kongelige bibliotek w Kopenhadze. Należy przypuszczać, że pewna liczba książek drukowanych w Wielkim Księstwie Litewskim pozostaje w zbiorach prywatnych, zwłaszcza starowierców, w Kanadzie, Argentynie i Australii, ponieważ ich przodkowie zabierali je ze sobą, emigrując również z ziem Rzeczypospolitej. Zdarzały się przypadki wywozu dzieł jeszcze w XX wieku.

Zasoby polskich bibliotek nie są jeszcze w pełni rozpoznane, tylko Biblioteka Narodowa [Żurawińska, Jaroszewicz-Pieresławcew 2004] oraz Biblioteka i Muzeum Zamku w Łańcucie [Witkowski 1994] doczekały się opracowań w formie katalogów. W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie znajduje się 55 egzemplarzy 47 wydań⁷ niemal ze wszystkich drukarni działających w Wielkim Księstwie Litewskim. Z zachowanych znaków proveniencyjnych, w większości rękopiśmiennych zapisów, często w formie pojedynczych wyrazów pisanych u dołu kolejnych kart, wynika, że były one w posiadaniu kilku kolejnych właścicieli, prywatnych osób świeckich i duchownych, klasztorów i cerkwi [Jaroszewicz-Pieresławcew 2002]. Większość to spuścizna po cerkwiach unickich z terenów wschodniej i południowo-wschodniej Polski, pozostająca uprzednio w zbiorach Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu, założonej przez kanonika tejże kapituły ks. Jana Ławrowskiego (1773–1846), a powiększanej przez unickiego biskupa Jana Śnigurskiego (1818–1847) [Chwalewik 1927: 124]. Są egzemplarze należące do bractw cerkiewnych. Biblioteka zakupiła bądź pozyskała w drodze darów (w tym także służb celnych) druki starowerskie, m.in. druk należący do nastawnika Agieja Grigorjewicza Wołkowa, o czym świadczy pieczętka odbita na karcie ochronnej *Zbioru krótkich nauk o artykułach wiary (Sobranije kratkija nauki o artikułach wiery)*, z drukarni bazylianów w Supraślu z 1788 roku⁸. Jego księgozbiór uległ rozproszeniu, czego dowodzi taka sama pieczęć na karcie książki w zbiorach białoruskich. Kilka egzemplarzy pochodzi z kolekcji Ordynacji Krasieńskich i Zamojskich⁹ oraz Tyszkiewiczów w Czerwonym Dworze [Jaroszewicz-Pieresławcew 2006: 127–131]. Szesnaście egzemplarzy książek z drukarni wileńskiej Mamoniczów i brackiej w Jewiu oraz bazylianów w Wilnie i Supraślu posiada biblioteka klasztorna ojców bazylianów w Warszawie¹⁰. W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie znajduje

⁶ W zbiorach bibliotek angielskich i irlandzkich znajduje się ogółem 56 egzemplarzy druków z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego wydanych do 1701 roku, por. [Cleminson 2000, poz. 10, 11, 24, 26, 27, 32, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 92, 94, 100, 110, 113, 115, 117, 155, 159].

⁷ W tej liczbie uwzględniono także zakupiony w 2008 roku przez Bibliotekę Narodową na aukcji w Londynie *Букварь* z oficyny wileńskich bazylianów z 1691 roku, a nieujęty w *Katalogu druków cyrylickich...* Szerzej zob. [Jaroszewicz-Pieresławcew 2012: 119–126].

⁸ BN. Cyr. 621 (mfilm 93205).

⁹ Cenne zbiory z tych bibliotek, zgromadzone przez Niemców w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich na Okólniku, zostały w większości spalone po powstaniu warszawskim.

¹⁰ Część zbioru z siedziby warszawskiej bazylianów trafiła do Rzymu, o czym świadczą zachowane wpisy rękopiśmienne.

się osiem druków z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego [Jaroszewicz-Pieresławcew 2002: 121]. Bogate, ale nie do końca rozpoznane i opisane zbiory ksiąg cyrylickich mają biblioteki lubelskie: Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Seminarium Duchownego, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego i Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej oraz Archiwum Państwowego [Jaroszewicz-Pieresławcew 2004: 91–101]. W Dziale Sztuki Cerkiewnej Muzeum–Zamku w Łańcucie tylko cztery wydania spośród 109 pochodzą z drukarni Wielkiego Księstwa Litewskiego¹¹. Są to: *Ewangelia* z 1600 roku z drukarni Mamoniczów w Wilnie, mocno zdefektowany *Nowy Testament z Psalterzem* (1611) i *Homilie ewangeliczne (Ewangelie uczielnoje, 1616)* z ubytkami z drukarni prawosławnego bractwa wileńskiego w Jewiu oraz dwa bardzo uszkodzone egzemplarze *Służebnika* supraskiego z 1695 roku. Zostały zabezpieczone przez pracowników muzeum, pochodzą z cerkwi prawosławnych i unickich, opuszczonych po przymusowym przesiedleniu ludności łemkowskiej i bojkowskiej z południowo-wschodnich obszarów Polski.

Księgi tłoczone czcionką cyrylicką nie zawsze trafiały zgodnie z przeznaczeniem, to znaczy do prawosławnych, a po reformach w Kościele wschodnim, do unitów i starowierców. Unicy długo korzystali z wydań prawosławnych, a wyznawcy oficjalnej Cerkwi prawosławnej z ksiąg tłoczonych dla starowierców. Dowodzą tego kolejne znaki proveniencyjne. I chociaż często użytkownicy, znając treść księgi, wiedzieli, do kogo była kierowana przez autorów i wydawców (świadczą o tym notatki o autorach, wydawcach, kolejnych edycjach, uwagi do treści, uzupełnienia), kupowali je i czytali. Było to nawet wskazane w celu poznania wykładni wiary przez „innowierców”. Na przykład w egzemplarzu *Katechizmu* wydrukowanym w Nieświeżu w 1562 roku przez Szymona Budnego, Wawrzyńca Krzyszkowskiego i Macieja Kawieczynskiego, przechowywanym w zbiorach Państwowej Biblioteki Rosyjskiej w Moskwie, widnieje zapis cyrylicą opiekuna celi klasztoru cudzowskiego¹² Jefimija: „Книга катихісісь печатний лютерскій на славенском языцѣ въ нем же многія єреси лютерскія и ц(е)ркви противныя написаны и за сіе сея книги всякому хр(и)стїанину читатъ не достоитъ. А здѣ она лежитъ для обличенія их лютерских єресей, что вѣдат в них...” [Гусева 2003: 136]. Jeśli nawet książka nie była użytkowana, to ze względu na jej wartość dbano o nią w sposób szczególny. Na przykład w egzemplarzu *Nauk (Pandekty)* Nikona z Czarnej Góry wydanym w Wilnie około 1592 roku w typografii Mamoniczów, teraz w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, a wcześniej w cerkwi pod wezwaniem św. Mikołaja Biskupa w Sałaszach koło Domaszowa¹³ i Biblioteki Greckokatolickiej w Przemyślu, znajduje się zapis rękopiśmienny następującej treści: „[...] Ради археологической стоинности да тшательно бережется. Домаш 21/6 [17]83. свщ. Корн Ив. Гумецкій со помощникъ”¹⁴.

Oto kilka przykładów zapisek czytelników ksiąg cyrylickich z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego przechowywanych obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie:

¹¹ [Witkowski 1994, nr 2, 4, 5 i 44, bez podania proveniencji].

¹² Cudowo, obecnie w obwodzie pskowskim w Rosji.

¹³ Sałasze koło Domaszowa, dawny powiat rawski, obecnie Ukraina.

¹⁴ BN, akc. 2739 (mfilm 15352), zob. także [Żurawińska, Jaroszewicz-Pieresławcew 2004, nr 14: 30].

W egzemplarzu *Nauk* Nikona z Czarnej Góry (*Pandekty*), wydanym przez Mamoniczów w Wilnie około 1592 roku i oprawionym razem z rękopisem, na karcie ochronnej duchowny obrządku wschodniego Iwan Korn Gumeckij zamieścił uwagi co do pochodzenia księgi zawierające analizę jej języka. Doszedł do wniosku, że pochodzi ona z północnej Rusi (il. 1), ponieważ w zdefektowanym egzemplarzu nie było danych wydawniczych. W rzeczywistości, jak wykazały badania typograficzne, wydrukowano ją w Wilnie¹⁵. Na wyklejce oprawy są sentencje w języku polskim i cerkiewnosłowiańskim oraz dotyczące treści liczne marginalia w języku potocznym (tzw. prostej mowie) z XVI/XVII wieku (np. k. 15, 17, 28, 32, 43, 35, 44v, 53, 56, 62, 63) i w języku polskim na karcie 116. Na dolnym marginesie pierwszej karty i kartach kolejnych, tak jak w wielu innych księgach, zapisano, do kogo należała. W *Akatystach* z 1628 roku z wileńskiej drukarni Bractwa Świętego Ducha na k. 257v zapisano o lekturze legendy „O pogrzebie Alexandrowym// Czytaliśmy o pogrzebie Alexandrowym// Kosztownym Dogtorego wiele się było// zesło mędrcom z ktorzych będą rzekł Alexa//nder ze złota skarb uczynił we wszy//stki...” i dalej zapis z 1698 roku na temat zasiewów: „[...] w ten dzień Dobrze redku Zasiewac Pierwsz Raz”. Na wyklejce oprawy *Trebnika* z 1641 roku z drukarni bractwa prawosławnego w Jewiu widnieje zapis z końca XVIII wieku: „Panu Hrehoremu Baranowskie[mu]”¹⁶. Brakujące karty (kartę tytułową i 1–3) uzupełniono starannym półustawem kolorem czarnym i czerwonym (il. 2, 3).

Znaczna część ksiąg z oficyń Wielkiego Księstwa Litewskiego przetrwała dzięki starowiercom. Ważnym centrum starowierców popowców, uchodźców z 22 guberni rosyjskich, z takich miast, jak m.in.: Moskwa, Jarosław, Kaługa, Kursk, Nowogród Wielki, oraz z ukraińskiego Starodubia, była Wietka¹⁷, wówczas wyspa na rzece Soż, zasiedlana przez starowierców od 1685 roku, której nazwę rozciągnięto również na okoliczne slobody. Na początku lat 30. XVIII wieku była głównym centrum popowców i liczyła około 40 tysięcy mieszkańców. Od lat 80. XVII wieku, gdy starowiercy zakładali swoje osady, leżała w granicach Rzeczypospolitej. W Muzeum Twórczości Ludowej na Wietce, otwartym 1 listopada 1987 roku, i w Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Homlu zachowała się cenna kolekcja ksiąg rękopiśmiennych i drukowanych, ikon, rzeźb i tkanin, zebrana wśród współwyznawców w latach 1960–1970 przez mieszkańca Wietki Fiodora Szklarowa (1925–1988) [Нячаева, Лявонцьева, Шкляраў 1999]. Jego pieczętka widnieje w księgach wydanych przed reformą nikonianką, m.in. w drukarniach wileńskich: Mamoniczów – *Ewangelia* (drukarnia Piotr Mścislawiec, 30 III 1575)¹⁸, *Ewangelie uczitielnoje* (drukarnia

¹⁵ BN, Dział Rękopisów, sygn. III 12228, mfilm 15352.

¹⁶ BN. Cyr. 9 adl. (mfilm 92028).

¹⁷ Wietka po pierwszym rozbiórce Polski znalazła się w granicach Rosji. Obecnie jest to niewielkie miasteczko na Białorusi, niedaleko Homla, dotknięte skutkami awarii elektrowni jądrowej w Czarnobylu. Jeszcze przed katastrofą tereny te i okolice ukraińskiego Starodubia były penetrowane przez badaczy pod kierunkiem Iriny Wasiliewnej Pozdiejewej z Uniwersytetu Moskiewskiego, duża część księgozbiorów starowierskich, w tym druki z oficyń Wielkiego Księstwa Litewskiego, trafiła wówczas do Biblioteki Uniwersyteckiej w Moskwie, por. wykaz rozucy z: *Ветковско-Стародубское собрание* [Поздеева, Ерофеева, Шитова 2000: 400].

¹⁸ Obwodowe Muzeum Krajoznawcze w Homlu, nr inwentarzowy 15641, por. [Старопечатные 1985, nr 3].

Wasyła Haraburdy, ok. 1580)¹⁹, *Apostoł* (1592)²⁰ i drukowanych już na zamówienie staroobrzędowców w oficynach: grodzieńskiej *Cwietnik* Abby Dorofieja (1790)²¹, supraskiej *Prolog marzec–maj* (po 1791)²² i wileńskiej *Służby, żywije i czudiesia* Nikołaja Czudotworca (1800)²³.

Dzięki ekspedycjom archeologicznym organizowanym od 1965 roku przez profesora Mikołaja Pokrowskiego z Akademii Nauk w Nowosybirsku²⁴, jego kolegów i uczniów, odnaleziono w zachodniej Syberii, na Uralu i Ałtaju, i przekazano do bibliotek, ponad 1700 rękopisów i druków, w tym wiele białych kruków także z drukarni Wielkiego Księstwa Litewskiego [Pokrowskij 1988: 3–4].

Bezcenne zbiory ksiąg cyrylickich zgromadzono na ziemi twerskiej, permskiej i rostowsko-jarosławskiej dzięki idei regionalnych kompleksowych badań zespołów uczonych i studentów prowadzonych od lat 80. XX wieku [Поздеева 2003:101–104; Гулина 2003: 119–123; Перелевская 2003]. Z analizy 1792 egzemplarzy ksiąg zgromadzonych w czterech obwodach (z: XVI wieku 90, z pierwszej połowy XVII wieku 963 i z drugiej tegoż wieku 739) badacze wysnuli wniosek, że wśród XVI-wiecznych edycji drugie miejsce po moskiewskich zajęły księgi wileńskie (14 wydań w 37 egzemplarzach). Analiza geografii wydawniczej zgromadzonych ksiąg pozwoliła Irinie Pozdiejewej stwierdzić, że działalność niektórych drukarni wileńskich była nastawiona głównie na odbiorcę w „Rosji i na rosyjski rynek” [Поздеева 2003: 108]. Na północ Rusi księgi docierały Wołgą. W Jarosławiu znaleziono egzemplarz *Ewangelii* wydrukowanej w 1575 roku (14 V 1574 – 30 III 1575) przez Piotra Mścisławca, nakładem braci Iwana i Zinowia Zareckich w Wilnie z najwcześniejszym dotychczas zapisem własnościowym. Brzmi on następująco: „Лѣта 7084-г<о> (1575/1576) положена бысть сѣя книга Евангилие тетри (!) на престол во храм Ивана Пр<е>дотечи (!) да Николы чудотворца на вол[ж]ско[и] берег рабъ Б<о>жиу Никифоръ Григорьев <с>ы>нъ, а прозвище Богдан Самариѣ. А не властвоватися тою книгою ни попу, ни диакону, ни прихожаном, ни дѣтем моим. А потписал <с>ы>нъ его (написано над срокой) Григорей своею рукою” [Поздеева 2003: 108]. Jeszcze dwa egzemplarze tego wydania z muzeum w Jarosławiu mają dość wczesne zapisy donacyjne (*wkładnyje*): z 16 sierpnia 1578 roku Wasilja Jakowlewa i jego syna oraz z 1582/1583 Iwana Wasiljewca. Nie wszystkie były kupowane bezpośrednio u drukarzy, niektóre księgi, zanim trafiły na ziemię rostowsko-jarosławską, były własnością osób prywatnych, cerkwi i klasztorów w Wielkim Księstwie Litewskim. W *Służebniku*

¹⁹ Muzeum Twórczości Ludowej w Wietce, nr inwentarzowy 288/2, por. [Старопечатные 1985, nr 4].

²⁰ Muzeum Twórczości Ludowej w Wietce, nr inwentarzowy 288/7, por. [Старопечатные 1985, nr 9].

²¹ Republikańskie Muzeum Ateizmu i Religii, nr inwentarzowy 204, por. [Старопечатные 1985, nr 184].

²² Obwodowe Muzeum Krajoznawcze w Homlu, nr inwentarzowy 14881/5, por. [Старопечатные 1985, nr 192].

²³ Muzeum Twórczości Ludowej w Wietce, nr inwentarzowy 45/25, por. [Старопечатные 1985, nr 213].

²⁴ Wówczas był to Oddział Syberyjski Akademii Nauk SSSR.

wydanym około 1598 roku w Wilnie w drukarni Mamoniczów widnieją zapisy kilku rąk, naniesione XVI–XVII-wiecznym „półustawem zachodnioruskim”, jak to określili autorzy katalogu. Na kartach 43–46, 49 (dalej tekst ucięty): „Року 1618”; na kartach 67v–68 „Сию книгу Служебник приложил к Панкрат(ь)ю Василеи Степанов с(ы) нѣ”. W składce 34. na karcie 3. skoropisem zapisano: „Книга глаголема Служебник б(о)госп(а)саемого града Гродни иерея Аноѳима... (Игнатъева?) въласною рукою” [Поздеева 2004: 67].

O ile zapisy imienne występują rzadko na drukach z XVI wieku, to już w drugiej połowie XVII wieku można je spotkać prawie we wszystkich odnalezionych egzemplarzach, co świadczy o tym, że nie tylko czytelnicy z wyższych warstw społecznych potrafili posługiwać się piórem, ale i chłopi [Поздеева 2004: 109–111].

W księgach cyrylickich pochodzących z księgozbiorów Wielkiego Księstwa Litewskiego znajdują się zapiski rękopiśmienne odnoszące się do samych ksiąg, ich treści (także uzupełnienia brakujących fragmentów), dat i miejsc druku, kolejnych wydań, oprawy, ich przynależności, a także inne: o charakterze religijnym (modlitwy, noty wypominkowe i zapiski metrykalne), historycznym, gospodarczym (spisy wydatków, rachunki), informacyjnym (wykazy nazwisk, spisy, rejestry).

Podsumowanie

Odbiorcami ksiąg cyrylickich tłoczonych w Wielkim Księstwie Litewskim byli prawosławni, unicy i starowiercy rozproszeni w różnych stronach świata, należący do różnych warstw społecznych, o czym świadczą wpisy odręczne, coraz liczniejsze od drugiej połowy XVII wieku. Księgi wręczano jako dary, kupowano je, zmieniały też często właścicieli, mimo zapisek przestrzegających przed takim postępowaniem. Dobrze służyły czytelnikom, czego dowodzą ślady lektury i stan ich zachowania. Zniszczone, prawie zaczytane, bez opraw i kart, na których zazwyczaj zostawiano znaki własnościowe, dotrwały do naszych czasów i nadal odgrywają swoją rolę, zwłaszcza w środowisku starowierców. Właściciele i czytelnicy ksiąg, poza różnymi znakami proweniencyjnymi, pozostawiali na wyklejkach opraw i na kartach ślady świadczące o lekturze książki, jej żywym odbiorze, a także o ważnych wydarzeniach w ich życiu (między innymi narodzinach, chrztach, ślubach i śmierci), o wydarzeniach historycznych i gospodarczych, które są doniosłym świadectwem kultury słowa pisanego. Nawet jeśli ktoś sam nie czytał, to w sposób pośredni pozostawał pod wpływem literatury, na przykład uczestnicząc w nabożeństwach, dysputach i naradach, przez co poszerzał zasięg jej oddziaływania. Glosy i proweniencję zapisywano w języku cerkiewnosłowiańskim i prostą mową, półustawem i skoropisem, ale także łacinką, w języku polskim i po łacinie. Często w jednym zapisie występowały litery alfabetu cyrylickiego i łacińskiego. Pisano z różną starannością i poprawnością gramatyczną, ale nawet osoby z niższych sfer społecznych już w XVII wieku potrafiły zapisać poprawnym półustawem naśladującym czcionkę drukowaną zapis własnościowy czy donacyjny.

LITERATURA

- Bieńkowska B., 2000, *Zastosowanie i konteksty wiedzy o książce*, [w:] *Wiedza o książce w nauce i dydaktyce. Konferencja, Warszawa 16–17 listopada 1999 r.*, red. merytoryczna M. Kisilowska, J. Puchalski, D. Kuźmina, Warszawa.
- Cleminson R., 2000, *Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue*, compilers: R. Cleminson, Ch. Thomas, D. Radoslavova, A. Voznesenskij, London.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 1993, *Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 1996, *Katalog druków supraskich*, Warszawa.
- Chwalewik E., 1926–1927, *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, muzea i inne zbiory pamiątek o przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym wiedzy mojej ułożone*, t. 1–2, Kraków.
- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 1995, *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn.
- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 2002, *Druki cyrylickie XVI–XVIII wieków z terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w zbiorach polskich bibliotek*, [w:] *Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытаньняў «Кніжная культура Рэчы Паспалітай»*, Мінск, s. 117–123.
- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 2003, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.
- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 2004, *Druki cyrylickie w zbiorach bibliotek lubelskich*, [w:] *Lublin a książka*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin, s. 91–101.
- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 2006, *Druki cyrylickie w księgozbiorze Tyszkiewiczów*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwóźdźdik, J. Malicki, Katowice, s. 127–131.
- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 2012, *Wileński „Букварь” z 1691 r. w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*, [w:] *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*, вып. 14, гал. рэд. P. С. Матульскі, Мінск, s. 119–126.
- Łabyncew J., Szczawińska Ł., 1995, *W mieście zwanym Zabłudowem*, przeł. M. Hajduk, Białystok.
- Ojtozi E., 1982, *A Máriapócsi Bazilták cirillbetűs könyvey*, Debrecen.
- Pozdeeva I., 1996, *Church, Slavonic, Glagolite, and Petrine civil script printed books in the New-York Public Library. Preliminary catalog*, described I. V. Pozdeeva, catalogued by Z. Z. Kipel, New York.
- Sipayło M., 1975, *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi, z. 1, red. B. Bieńkowska, Warszawa, s. 9–30.
- Witkowski W., 1994, *Katalog starodruków cyrylickich Muzeum Zamku w Łańcucie (Dział Sztuki Cerkiewnej)*, Kraków.
- Żurawińska Z., Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., 2004, *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa.
- Агеева Е. А., Смилянская Е. Б., 1993, *Находки археографических экспедиций, пополнявшие МГУ (обзор поступлений 1984–1989 гг.)*, [w:] *Из фонда редких книг и рукописи*

- сей Научной библиотеки Московского университета (Исследования и материалы. Сборник), ред. С. О. Шмидт, Москва, с. 236–256.
- Афанасьева Т., 1993, *Каталог белорусских кириллических изданий конца XVI–XVIII вв.*, Санкт-Петербург.
- Вздорнов Г. И., Шаромазов М. Н., 2003, *Старопечатные кириллические книги в Музее Фресок Дионисия 1538–1918. Каталог-путеводитель*, Москва, с. 25, нр 16.
- Вознесенский А. В., Мангилев П. И., Починская И. В., 1996, *Книгоиздательская деятельность старообрядцев (1701–1918). Материалы к словарю*, Екатеринбург, с. 27, 30, 47.
- Воробьева Е. В., 2003, *Собрания книг кириллической печати XVI–XVII вв. как исторический источник: типы, методы описания и изучения (К постановке проблемы)*, „Федоровские чтения”, Москва, с. 154–166.
- Голенченко Г. Я. (склад.), 1986, *Старопечатные кириллические книги XVI–XVIII вв.*, [w:] *Книга Беларуси 1517–1917. Сводный каталог*, Минск, с. 10–192; również wersja elektroniczna.
- Гулина Т. И., 2003, *Книжные памятники первой половины XVII в. в книгохранилищах Ярославской области: первые результаты региональной программы описания кириллицы*, „Федоровские чтения”, Москва, с. 119–136.
- Гусева А. А., 2003, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог*, кн. 1–2, Москва.
- Иванов Ил. И. (сост.), 2002, *Список старообрядческих общин Латвии (краткие свидетельства из старообрядческих церковных календарей)*, [w:] *Русские в Латвии*, вып. 3, *Из истории и культуры староверия*, науч. ред. Б. Ф. Инфантьев, Рига, с. 386–393.
- Киреева Г. В., 1997, *Коллекция белорусских кириллических книг XVI–XVII веков в Национальной библиотеке Беларуси. Каталог*, [w:] *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*, вып. 2, Минск.
- Киреева Г. В., 2000, *Кириллические книги могилевской типографии в фондах Национальной библиотеки Беларуси*, [w:] *Матэрыялы Першых Кнігазнаўчых чытанняў. Мінск, 15 верасня 1998 г.*, Мінск, с. 74–85.
- Лабынцев Ю. А., 1978, *Читатели супрасльских старообрядческих изданий и их записки на экземплярах собрания отдела редких книг Государственной Библиотеки СССР им. В. И. Ленина*, „Федоровские чтения” 1980, Москва, с. 77–81.
- Лукьяненко В. И., 1973, *Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв.*, вып. 1 (1523–1600), Ленинград.
- Лукьяненко В. И., 1993, *Издания кириллической печати XV–XVI вв. (1491–1600 г.)*. *Каталог книг из собрания ГНБ*, Санкт-Петербург.
- Морозова Н., Ярошевич-Переславцев З., 1998, *Из истории книжной культуры староверов Литвы: библиотека Михайловской общины*, [w:] *Lietuvos sentikiai diotenus ir tyrimai 1996–1997*, ats. red. V. Čiubrinskas, Vilnius, s. 69–78.
- Немировский Е. Л., 1990, *Франциск Скорина. Жизнь и деятельность белорусского просветителя*, Минск.
- Нячаева Г. Р., Лябонцьева С. И., Шкляраў Ф. Р. (склад.), 1999, *Веткаўскі музей народнай творчасці...*, выд. 2, Мінск.

- Ойтози Э., 1984, *Фонды книг кирилловской печати XVI–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской народной республики*, „Федоровские чтения” 1980, Москва, с. 123–125.
- Перелевская Е. В., 2003, *Тверской музей и программа „Книжность древней Твери”*, „Федоровские чтения”, Москва, с. 136–140.
- Поздеева В. И., 2003, *Книга в культуре российских регионов. Описания кириллических изданий XVI и XVII вв. в Тверской, Пермской и Ярославской областях*, „Федоровские чтения”, Москва, с. 100–118.
- Поздеева И. В., 2003, *Кириллические издания XVI–XVII вв. в государственных хранилищах Пермской области. Каталог*, ред. И. В. Поздеева, Пермь.
- Поздеева И. В., 2004, *Кириллические издания ростово-ярославской земли 1493–1652 гг. Каталог*, ред. И. В. Поздеева, Ярославль–Ростов.
- Поздеева И. В., Ерофеева В. И., Шитова Г. М., 2000, *Кириллические издания XVI век – 1641 год. Находки археографических экспедиций 1971–1993 годов, поступившие в Научную библиотеку Московского университета*, Москва.
- Починская И. В., 1994, *Старобрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX веков*, Екатеринбург.
- Старопечатные 1985 – *Старопечатные книги кирилловской печати в музеях Беларуси*, Минск.
- Щавинская Л. Л., 1998, *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.*, Минск.
- Ярошевич-Переславцев З., 1998, *Старобрядческие книги в собраниях вильнюских библиотек*, [w:] *Lietuvos sentikiai duomenys ir tyrimai 1996–1997*, ats. red. V. Čiubrinskas, Vilnius, s. 62–68.
- Ярошевич-Переславцев З., 2005, *Судьба кириллических изданий „литовской печати” (по материалам польских библиотек и архивов)*, [w:] *Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции*, науч. ред. С. Ю. Темчин, Вильнюс, с. 42–59.

NOTES IN BOOKS PRINTED IN CYRILLIC
IN THE PRINTING HOUSES OF THE GREAT DUCHY
OF LITHUANIA IN THE 16TH TO 18TH CENTURIES

ABSTRACT

Readers of Cyrillic books printed in the Great Duchy of Lithuania were Orthodox, Uniates and Old Believers, and came from diverse social strata. Books were donated or bought and frequently changed owners, as evidenced by inscriptions of donation and ownership. The owners and the readers left traces of their reading, their reactions to the text on the pages and notes of important historical and economic events and events in their family life, on inserts and on the endpapers; they filled in parts that were missing. They did this in Old Church Slavonic and Russian half-uncial *polustav* and *skoropis*, and also used the Latin alphabet to write in Polish and Latin.

Sometimes both the Cyrillic and the Polish alphabet would be used in the same note. The care taken and the grammatical accuracy varied, but even people from the lower orders of society were able, by the end of the 17th century, to write a note indicating the ownership or donation.

ЗАМЕТКИ В КНИГАХ КИРИЛЛИЧЕСКОЙ
ПЕЧАТИ XVI–XVIII ВЕКОВ ИЗ ТИПОГРАФИЙ
ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

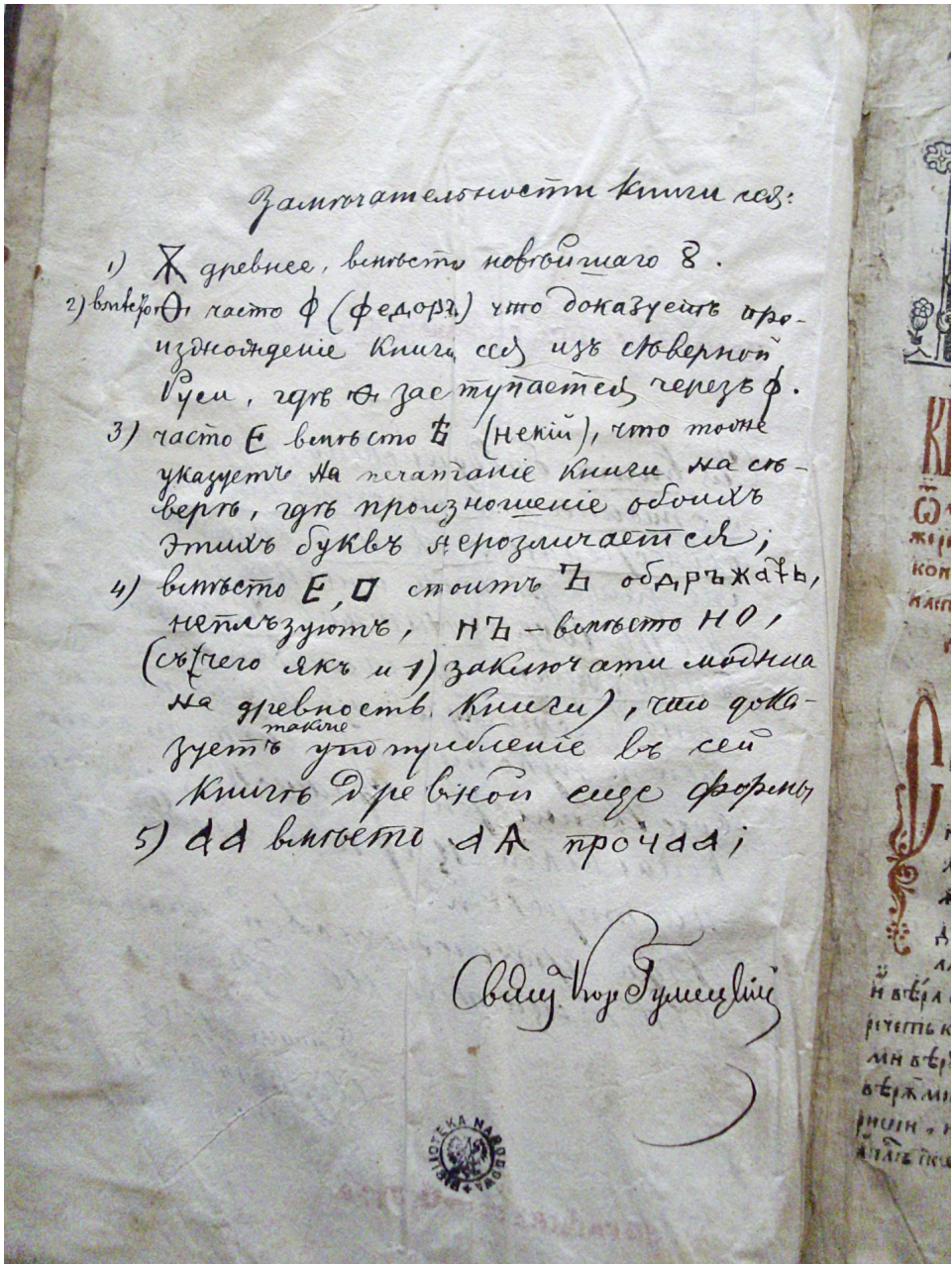
РЕЗЮМЕ

Читателями книг кириллической печати, издаваемых в Великом княжестве Литовском, были православные, униаты и староверы, принадлежавшие к различным общественным сословиям. Книги покупались, дарились и часто меняли своих хозяев, о чем свидетельствуют записи владельцев и дарителей. Владельцы и читатели книг оставили на форзацах книг и на их страницах следы, которые свидетельствуют о прочтении книг, о непосредственном восприятии их содержания, о важных событиях в жизни семьи, информации хозяйственного и исторического характера. Иногда с помощью заметок восполнялись недостающие фрагменты текста. Записи производились не только на церковнославянском или русском языках, русским полууставом или скорописью, но и на латинице, по-польски или по-латыни. Иногда в одной и той же записи выступали оба алфавита: кириллический и польский. Записи производились с различной степенью аккуратности и представляют различные уровни грамотности, однако следует заметить, что даже лица, принадлежавшие к низшим слоям общества, уже в конце XVII в. были в состоянии зафиксировать факт владения или дарения.

Słowa kluczowe: druki cyrylickie, Wielkie Księstwo Litewskie, zapiski proveniencyjne, zapiski marginalne, alfabet zapisek rękopiśmiennych, język zapisek.

Keywords: Cyrillic publications, the Great Duchy of Lithuania, provenance notes, marginal notes, alphabet for handwritten notes, language of notes.

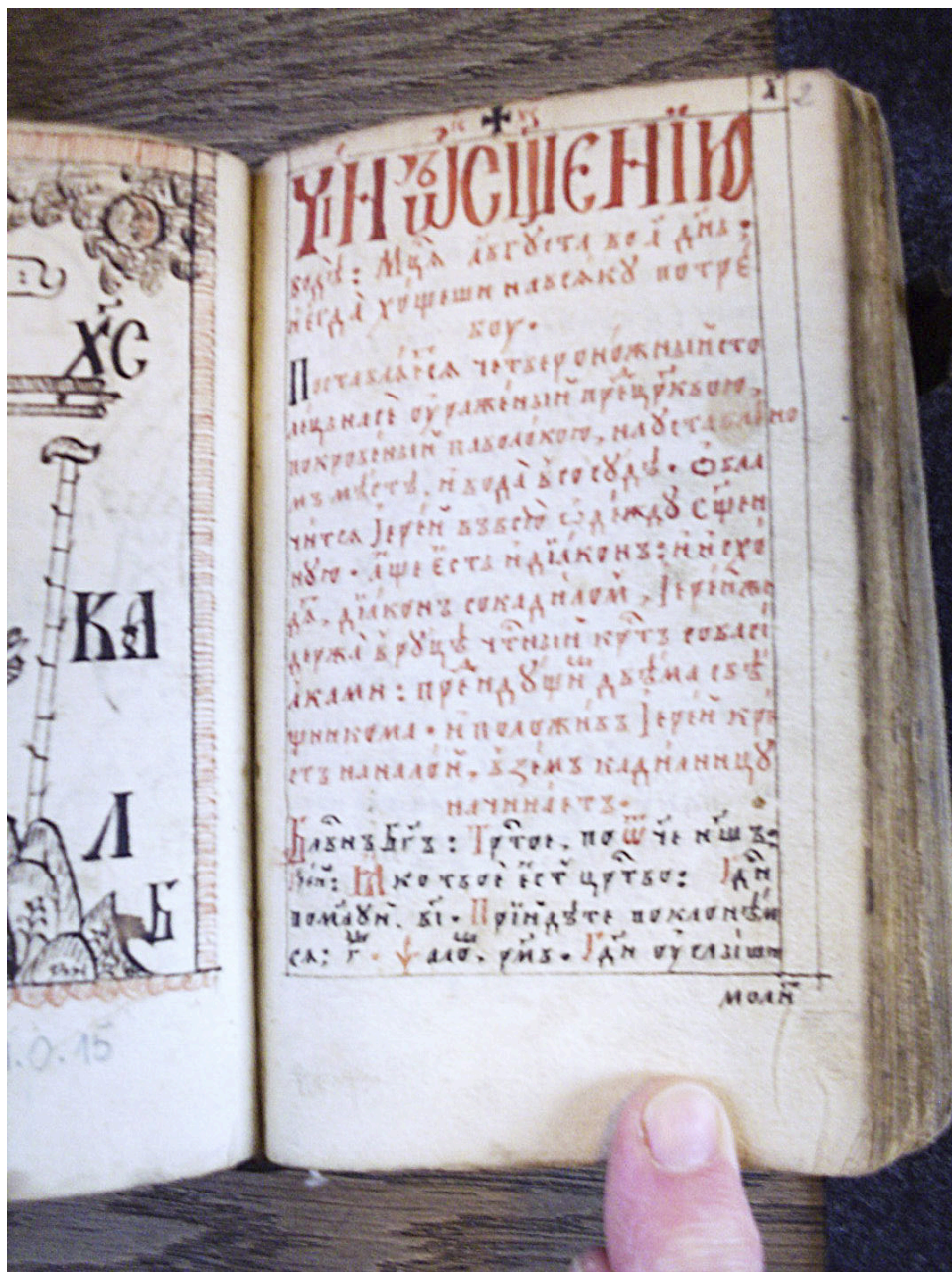
Ключевые слова: книги кириллической печати, Великое княжество Литовское, происхождение книги, алфавит записей от руки, язык записей.

1. Notatka duchownego obrządku wschodniego Iwana Korna Gumeckiego o pochodzeniu księgi na karcie ochronnej współprawnego druku *Pandekty Nikona* z Czarnej Góry, Wilno, druk. Mamoniczów, ok. 1592, i rękopisu, Biblioteka Narodowa, Dział Rękopisów, sygn. III 12228 (nr IMG 0412). Fotografie wykonała autorka

2. Uzupełniona karta początkowa w księdze *Trebnik*, Jewie, druk. Bractwa Świętego Ducha, 1641, Biblioteka Narodowa, Cyr. 15

3. Uzupełniona odpisem rękopiśmiennym karta w: *Trebnik*, Jewie, druk. Bractwa Świętego Ducha, 1641, Biblioteka Narodowa, Cyr. 15 (mfilm 9362)